

Mintautas Gutauskas

HETEROTOPIJA ZOOLOGIJOS SODAS IR MODERNUS ŽIRAFOS SKERDIMAS NOJAUS ARKOJE¹

Religijos studijų ir tyrimų centras

Vilniaus universitetas

Universiteto g. 9/1, LT-01513

El. paštas: mintaugas.gutauskas@fsf.vu.lt

Straipsnyje, remiantis Michelio Foucault heterotopijos samprata, yra analizuojamas zoologijos sodas vėlyvosios modernybės, „gamtos pabaigos“ sąlygų kontekste. Straipsnyje siekiama aprašyti zoologijos sodo heterotopijos struktūrą, iširti zoologijos sodų paradigimų kaitą, išnagrinėti Kopenhagos zoologijos sodo atvejį kaip atskleidžiantį santykių su gamta prieštarumą. Pirmiausia analizuojami suspenduoti, neutralizuoti ir apversti gamtiniai santykiai zoologijos sode kaip savitoje vietoje (heterotopijoje). Vėliau analizuojamos trys skirtingos zoologijos sodo paradigmos – žvėrynas, sistemos reprezentacija ir Nojaus arka. Daugiausia dėmesio skiriama Nojaus arkos paradigmai, nes ji atskleidžia pasikeitusius santykius su gamta – „gamtos pabaigą“, gamtos vartimą heterotopijomis, gamtos kontrolę per ateities kolonizavimą. Galiausiai imamas žirafos skerdimo atvejo Kopenhagos zoologijos sode. Jame atskleidžiami skirtingų zoologijos sodo funkcijų – pramogos, mokslinių tyrimų, edukacijos, gamtos saugos, gamtos kontrolės ir rizikų skaičiavimo – konfliktai, atveriantys mūsų santykių su gamta savitumą. RAKTAŽODŽIAI: heterotopija, zoologijos sodas, gamtos pabaiga, vėlyvoji modernybė, Foucault.

¹ Straipsnis parengtas pagal projekte „Gamtos transformacijos vėlyvojoje modernybėje: ontologiniai ir antropologiniai matmenys“ atliktą tyrimą, finansuotą Lietuvos mokslo tarybos (sutarties Nr. S-MOD-17-5).

Michelis Foucault lygindamas savo laikmetį su XIX amžiaus „manija istorijai“, pastebi:

dabartinė epocha, regisi, yra veikiau erdvės epocha. Mūsų epocha – tai vienalaikiškumo epocha, sugretinimo epocha, artimumo ir tolimumo, buvimo šalimais, išsisklaidymo epocha. Mano galva, dabar pasaulis veikiau patiriamas ne tiek kaip vienas didžiulis laiko eigoje besivystantis gyvenimas, kiek kaip tinklas, sujungiantis taškus ir pinantis savo paties pluoštą (Foucault 2017: 151).

Šiandien ši Foucault įžvalga dar labiau pasitvirtina, mat tinklinis socialinės tikrovės pobūdis tapo savaime suprantamas. Įvairūs „vėlyvosios“ ar „globaliosios modernybės“ tyrinėtojai kaip akivaizdų faktą fiksuoja socialinės erdvės tolydumo sunykimą, o „vietų“ ir „ne-vietų“ išsiskyrimas tose pačiose geografinėse teritorijose tik dar akivaizdžiau parodo, jog sąsajos tarp skirtingų vietų steigiasi ne geografiniu-teritoriniu, bet tinklo principu. Tolydi erdvė išsiskaido į skirtingas heterotopijas, taip pat ir pati erdvė apskritai „mums pasirodo kaip santykiai tarp užimamų plotų [*l'emplacement*]“ (Foucault 2017: 152). Būtent todėl gyvenamosios vietos, erdvės ar terpės aprašymas turi sutelkti dėmesį ne į bendrąsias, universaliąsias erdvės struktūras, bet į skirtingas heterotopijas, kurios nepaklūsta vienam matui, principui ar struktūrai. Kalbėdamas apie heterotopijas, kurių apibrėžimą pateiksime vėliau, Foucault turi omenyje kultūros erdves (pvz., krizines heterotopijas – privileijuotas, šventas, uždraustas vietas; heterochronijas – kapines, muziejus ir t. t.). Manytume, kad šiandien „gamtos pabaigos“ ir „antropoceno“ sąlygomis, galime žengti dar vieną žingsnį ir fiksuoti pačios gamtos, gamtinių teritorijų virtimą heterotopijomis. Laukinė gamta atsiskleidžia nebe kaip vientisa geografinė teritorija, kurios paviršiuje įsikuria pavienių ir retų miestų tinklai, bet kaip saugomos ar uždraustos vietos, atskirtos viena nuo kitos miestų ir dirbamų žemių plotų. Gamta nepraranda savo laukiniškumo, gamtiniai fiziniai procesai ir toliau vyksta, tačiau išsiskaido ir pasirodo daugybe nevientisų pavidalų. Materialioji gamta pasirodo kaip miestus šluojančios stichijos, šiltnamio efektas, ozono skylės; gyvoji gamta – kaip saugomi arealai rezervatuose, draustiniuose ir zoologijos soduose arba kaip dykynės, į kurias per brangu ir neapsimoka kelti koją. Būtent gyvoji gamta labiausiai turėjo pasitraukti į paskiras teritorijas ir virsti kontroliuojamomis heterotopijomis, kuriose gamtiškumas ir laukiniškumas turi būti saugomas, palaikomas ar net atkuriamas.

Šiame straipsnyje sutelksime dėmesį į heterotopiją, kuri prasidėjo kaip laukiniškumą reprezentuojanti dirbtinė kultūrinė erdvė, tačiau „gamtos pabaigos“ sąlygomis peržengė savo ribas ir ėmė dalyvauti gamtinių heterotopijų tinkle. Tai zoologijos sodas. Gana keista, kad ši heterotopija – zoologijos sodas – išvengė

Foucault ir kitų filosofų dėmesio. O juk jis yra mįslė ir filosofiniu požiūriu. Galbūt jis išvengė dėmesio dėl bendro zoologijos sodo vaizdinių banalumo – mielos pandos gavo bambukų, veterinaras patikrino, ar koala priaugo svorio, žirafukas žengia pirmuosius žingsnius, tuoj antra valanda ir prasidės pingvinų šėrimo šou. O štai filosofai imasi rimtų problemų – gamta ir kultūra, etiškas elgesys su gyvūnais, antropocentrizmo kritika, biopolitika ir kiti rimti ir sprendimų reikalaujantys dalykai. Tačiau nemanytume, kad zoologijos sodo fenomenas toks nerimtas.

Jei atkreipsime dėmesį į zoologijos sodo gyvavimo prielaidas, matysime, kad zoologijos sodas ir jo istorinė raida signalizuoja mūsų santykių su gamta ir tikrove dinamiką bei mūsų santykių su gyvūnais ir gamta prieštarumą. 2014 m. žirafos skerdimas Kopenhagos zoologijos sode (tai nagrinėsime vėliau) nebuvo tik etiniu požiūriu nepriimtinas ir nepateisinamas faktas. Išjudinami fundamentalūs klausimai: kas yra gyvūnai, kas yra gamta, kaip kinta jų duoties būdai ir konstitucija? Akiratyje turėdami šiuos klausimus, sieksime aprašyti zoologijos sodą kaip savitą heterotopiją, kurioje susitelkia prieštaringi gamtos ir kultūros santykiai. Be abejo, žmogaus santykis su gyvąja gamta yra labai plati tema, todėl zoologijos sodą pasirenkame analizuoti kaip pačią prieštaringiausią santykių vietą. Nors zoologijos sodas atrodo izoliuota erdvė ir niekaip negali būti traktuojamas kaip natūralių gamtos plotų likutis (pvz., rezervatas), santykiai su gamta ir gyvūnais išlieka panašūs. Pradžioje pažiūrėsime iš labai arti, tarsi pro padidinamąjį stiklą, į tai, kokio pobūdžio heterotopija yra zoologijos sodas kaip atskira izoliuota erdvė, o vėliau aiškinsimės, kaip gamtos pabaigos sąlygomis ši atskira ir izoliuota erdvė išeina už savo ribų, jungiasi į gamtos heterotopijų tinklus ir lemia santykius su gyvąja gamta. Galiausiai, kaip prieštaringų santykių atodangos, imsime žirafos skerdimo atvejo Kopenhagos zoologijos sode. Manytume, kad savo prieštaringumu zoologijos sodas savaime yra įdomus ir filosofinio dėmesio vertas objektas.

Zoologijos sodas kaip heterotopija

Pradėkime nuo Foucault pateikto heterotopijos apibūdinimo: heterotopijos yra užimami plotai [*l'emplacement*],

kurie pasižymi įdomia savybe: jie yra susiję su visais kitais plotais, tačiau tokiu būdu, kad suspenduoja, neutralizuoja arba apverčia tą santykių visumą, kurią patys nurodo, atspindi ar reflektuoja. Šios erdvės, sujungtos su visomis kitomis erdvėmis, bet kartu prieštaraujančios visiems kitiems užimamiems plotams (Foucault 2017: 154).

Jų būna įvairių, o tvarka sąlygojama skirtingų principų – nerealių utopijos, krizinės heterotopijos (ritualų vietos, kalėjimai), heterochronijos (muziejai, kapinės). Mums svarbiausia, kad jų kaip savitų vietų tvarką lemia ne geografiniai ar gamtiniai faktoriai, bet santykiai. Būtent santykių kitoniškumas lemia, kad ir vietos (heterotopijos) yra kitokios viena kitos atžvilgiu. Kai kurios heterotopijos „turi galią vienoje realioje vietoje sugretinti kelias savaime nesuderinamas erdves, kelis užimamus plotus“ (Foucault 2017: 156). Foucault kaip pavyzdį pateikia persų sodą:

[...] kalbant apie heterotopijas, sugretinančias prieštarą turinčius plotus, galbūt visų seniausias pavyzdys – tai sodas. Reikia nepamiršti, jog sodas, tas nuostabus, jau tūkstančius metų gyvuojantis kūrinys, Rytuose turėjo itin gilių ir tarsi keliais sluoksniais išsėdėčiusių reikšmių. Tradicinis persų sodas buvo sakrali erdvė, savo stačiakampio viduje turėjusi sujungti keturias puses, reprezentuojančias keturis pasaulio kraštus, ir už kitas dar sakralinę vidurio erdvę, kuri buvo tarytum pasaulio bamba (būtent ten buvo įrengiamas baseinas ir fontanas); visa sodo augmenija turėjo būti paskirstyta pagal šią erdvę, savotišką mikrokosmą. [...] Sodas – tai pati mažiausia pasaulio dalelė, o kartu ir pasaulio visuma. Nuo pat Antikos ištakų sodas yra tarytum laimė ir visuotinumą užtikrinanti heterotopija (iš čia radosi ir mūsų zoologijos sodai) (Foucault 2017: 156).

Nors pats Foucault tiesiogiai apie zoologijos sodą nerašė, tačiau galime pasinaudoti jo pateiktais heterotopijų aprašymo principais. Tikrai gana nesunkiai galime atpažinti tai, kad zoologijos sodas yra savitas mikrokosmas, kad jis pagal savo tvarką ir netgi „gamtos dėsnius“ yra visai kitokia nei miesto ar kaimo gyvenamoji erdvė, kad jis užtikrina laimę ir universalumą suspenduodamas ir neutralizuodamas daugybę santykių, kuriuos kaip tik ir turi reprezentuoti. Kokie yra tie santykiai?

Prieš pradėdami juos aprašinėti, reikėtų fiksuoti keletą metodinių problemų. Šiuolaikiniai zoologijos sodai yra labai įvairūs ir pasirenka skirtingus gamtos reprezentavimo būdus. Jei į aprašymą įtrauktume ir įvairius istorijoje buvusius gyvūnų laikymo variantus, turėtume nesuvaldomą įvairovę. Tad kaip galėtume išskirti kokį nors bendrą vardiklį? Bandydami apibendrinti tai, kas vyksta faktiniuose, realiuose zoologijos soduose, negausime vieno pavidalo. Pernelyg daug įvairovės ir prieštaravimų. Produktyvėnis kelias – aprašyti zoologijos sodų paradigmas, kurios nulemia realius zoologijos sodus. Paradigmas čia suprantame kaip tam tikrus pavyzdinius zoologijos sodo organizavimo ir tvarkos principus, kurie apibrėžia, kokie yra zoologijos sodo idealai, kokia jo struktūra, koks yra kiekvieno zoologijos sodo elemento statusas ir prasmė. Tai, kad faktiniai zoologijos sodai realiai neįgyvendina savo idealų, mums nėra taip svarbu. Daug svarbiau, kad zoologijos sodas pasirenka tam tikrą gamtos reprezentavimo ar net atkūrimo paradigmą, o tai ir apibrėžia jo tvarkymosi principus bei kiekvieno elemento prasmę. Kaip matysime vėliau,

zoologijos sodo raidoje galime išskirti 3 paradigmas – žvėryną, zoologijos sodą kaip gyvūnų sistemos reprezentaciją ir zoologijos sodą kaip Nojaus arką. Paradigmų išskyrimas nėra neproblemiškas dalykas, nes faktiniuose zoologijos soduose galime rasti skirtingų paradigmų sampynas ar pavienius elementus. Vis dėlto būtent jos leis paaiškinti zoologijos sodo kaitą ir besikaupiančius santykių konfliktus šiuolaikiniame zoologijos sode. Metodiniais aprašymo tikslais išskirsime zoologijos sodo paradigmų ir zoologijos sodo kaip heterotopijos apskritai aprašymus. Paradigmos kinta, tačiau zoologijos sodas kaip savita, *kitokia*, vieta visada išlaiko kai kuriuos pastovius elementus, dėl kurių paradigmų pokytis nepadaro taip, kad jo prasmė visiškai pasikeistų. Esminiai elementai – reprezentavimo ir pažinimo, kolekcionavimo ir pramogos funkcijos – išlieka, tik turi skirtingą svorį, kurio kaita sukuria santykių konfliktų zonas. Jas aptarsime vėliau. Kitaip tariant, sąlyginai galėtume išskirti aprašymo statiką ir dinamiką. Statinis zoologijos sodo kaip heterotopijos aprašymas neatsižvelgia į zoologijos sodo paradigmų kaitos dinamiką, tiksliau, paima ją iš skliaustų ir daugiausia sutelkia dėmesį į tai, kuo zoologijos sodas išskiria iš kitų vietų, kitų *topos*. Dinaminis aprašymas sutelkia dėmesį į vidinę zoologijos sodo paradigmų kaitą istoriniu aspektu.

Taigi, kokie yra esminiai zoologijos sodo kaip heterotopijos bruožai, kurie zoologijos sodą išskiria iš kitų *topos*? Tai galima būtų atskleisti per keletą suspenduotų, neutralizuotų ar apverstų santykių konfigūracijų.

1. *Erdvinis atskyrimas*. Zoologijos sodas yra *kita* vieta kasdienės gyvenamosios vietos atžvilgiu. Jam reikalingas tiek fizinis, tiek virtualus erdvės atskyrimas. Galima manyti, kad zoologijos sodo tvoros yra reikalingos vien tam, kad niekas neprasmuktų į jį be bilieto. Tačiau šis praktinis dalykas nėra pats svarbiausias. Vietos turi būti atribotos tiek fiziškai, tiek virtualiai tam, kad būtų aiškiai matoma, jog zoologijos sodo teritorijoje yra kita tvarka, kad laikomi laukiniai gyvūnai, kurie reprezentuoja būtent laukinę gamtą. Žmogaus ir gamtos santykiai, lyginant su įprastu gyvenimu mieste, yra visai kiti. Mieste sutinkami gyvūnai – šunys, katės, paukščiai, vabalai ir kt. – yra kasdienio gyvenimo dalis ir dažnai net nepastebimi kaip kokį nors laukiniškumą turintys gyvūnai. Pavyzdžiui, nuostolių pridarančios žiurkės traktuojamos kaip kenkėjai, kurių naikinimu turėtų pasirūpinti atitinkamos tarnybos. Jos nėra traktuojamos kaip savoje vietoje pagal savo prigimtį gyvenantys gyvūnai, kurių gyvenamoji vieta atsitiktinai sutapo su žmogaus teritorija. Savo ruožtu zoologijos sode už grotų ar stiklo esantis gyvūnas jau yra laukinės gamtos atstovas, o grotos arba stiklas nėra tik fizinė pertvara. Grotos, griovys arba stiklas brėžia ribą, už kurios yra laukinė gamta. Koks nors vietinis (to miesto, kuriame yra zoologijos sodas) paukštis ar vabzdys, esantis šiapus ribos, nebus traktuojamas kaip laukinis ir veikia bus priimtas kaip laukan vytinas prašalaitis. Riba gyvuoja

remdamasi gamtos ir kultūros, sukultūrintos ir laukinės gamtos perskyromis. Būtent šios perskyros lemia, kad už ribos esantis gyvūnas konstituojasi kaip laukinis. Nėra taip jau svarbu, kokia laukiniškumo samprata vadovaujamosi, svarbiausia yra tai, kad riba būtų įsteigta, ir ji nulemia tos vietos prasmę. Kitaip tariant, riba yra konstitutyvi ir be jos zoologijos sodas nebūtų zoologijos sodas. Net jei zoologijos sodas siūlo paglostyti ar pašerti laukinį gyvūną (kaip dažnai rodoma reklaminiuose lankstinukuose ar tinklalapiuose), – o tai žada savitą komunikaciją ir savitą ribos peržengimą, – tai yra žaidimas su riba, o ne jos peržengimas. Zoologijos sodas savaitei transformuoja gamtos / kultūros perskyros sąlygojamus teritorijų padalijimus. Labai ilgą laiką miestai buvo kultūros erdvė, apsupta laukinės gamtos. Zoologijos sodas yra tokia vieta, kurioje „laukinė gamta“ atsiduria aptvarų viduje ir juose turi būti palaikomi gamtiniai, o ne kultūriniai santykiai.

2. Zoologijos sodas yra *representavimo* vieta. Filosofiniu požiūriu šis jo aspektas yra įdomiausias. Nors laikomi gyvūnai yra tikri, jie ne tik būna, bet ir reprezentuoja savo rūšį, regioną ar vietą gyvūnų sistemoje. Apskritai visas sodas, kaip sakė Foucault, yra ne tik pasaulio dalelė, bet ir miniatiūrinė pasaulio visuma. Labiausiai ambicingi zoologijos sodai reprezentuoja ne tik rūšis, arealus, bet ir visą laukinę gyvūniją. Gyvūno būties ir reprezentacijos santykis gali būti apibūdintas Jeano Baudrillard'o terminais. Zoologijos sodo aptvarai ir netgi pats zoologijos sodas yra simuliakrai. Jame gyvūnų būtis nesiskiria nuo jos reprezentacijos. Pasak Baudrillard'o, originalas ir kopija, būtis ir reprezentacija (sąvoka, vaizdinys ir kt.) niekad nesutampa dėl reprezentacijos abstraktumo ir būties konkretumo, dėl reprezentacijos virtualumo ir būties realumo. Liūto sąvoka, vaizdinys, samprata, atvaizdas niekad nesutaps su konkrečiais liūtais. Reprezentacija yra tai, kas eina „iš paskos“, kaip tikrovės abstrakcija, kuriai, kaip sako Baudrillard'as, žavesio suteikia būtent nuoroda į originalą (Baudrillard 2002: 8). Viena yra liūtai savanoje, kur jie būna savaime, o kita – jų reprezentacijos, pasireiškiančios įvairiuose diskursuose ir kitose medijose. Tačiau liūtai zoologijos sodo voljere ir gyvena, ir reprezentuoja savo rūšį. Jų realų gyvenimą nulemia ne jų gyvenimo savaimingumas, bet reprezentavimo reikalavimai. Būtent čia reprezentacijos eina pirma. Liūtai turi realiai būti ir gyventi taip, kaip suprantamas ir įsivaizduojamas rūšies ar visos aplinkos reprezentavimas. Zoologijos sodo simuliakriškumas yra tiesiogiai proporcingas pastangoms sudaryti ir reprezentuoti tokias sąlygas kaip laukinėje gamtoje. Aptvare sukūrus aplinką „kaip gamtoje“, yra reprezentuojama ne tik pavienė rūšis, bet ir visa jos aplinka. Aplinkos „kaip gamtoje“ sukūrimas yra reikalingas tiek buvimo, tiek reprezentavimo tikslais. Sukūrus natūralias sąlygas gyvūnai geriau gyvena, o dažnai be tokių sąlygų visai neišgyvena. O kartu, tokiomis sąlygomis gyvendamas, gyvūnas yra reprezentuojamas su visa savo aplinka. Tačiau, paradoksaliai, tam, kad

zoologijos sodas galėtų būti laukinės savaimės gyvuojančios gamtos reprezentacija, jis turi apversti santykius, esančius gamtoje. Gamtos spontaniškumas ir atsitiktinumai, nutinkantys pavieniams individams, turi būti maksimaliai suspenduoti, o gyvybiniai procesai turi būti maksimaliai kontroliuojami. Pavyzdžiui, suleidus į vieną voljerą konkrečios ekosistemos plėšrūnus bei žolėdžius ir palikus juos būti savaimės (taip, kaip yra gamtoje), voljeras greitai virstų tik plėšrūnų gardu ir nereprezentuotų visos aplinkos. Atkurti reikia viską labai smulkiai: pasirūpinti tinkama žole, akmenimis, medžiais ar bent jau kuo nors panašiu. Kuo labiau norima tikroviškumo efekto, tuo labiau dirbtinai reikia palaikyti aplinkos gyvybės formas. Kaip žinia, efektas, pasak Baudrillard'o, yra simuliakro principas. Jei žirafų narve auginama akacija tam, kad sudarytų savanos vaizdą, reikia labai rūpestingai prižiūrėti, kad žirafos jos neapėstų. Kitaip liks tik akacijos šakos, kurios, nors ir bus realios akacijos šakos, tačiau jau nereprezentuos nei savanos, nei akacijų savanoje. Taigi gamtinį elgesį ir gamtinį procesą dažnai reikia apsukti 180 laipsnių kampu ir sustabdyti natūralų maitinimąsi dėl natūralios aplinkos efekto. Umberto Eco ir Arūnas Sverdiolas ypač pabrėžia gamtiškumo sunaikinimo aspektą: zoologijos soduose gamta „yra sunaikinta dirbtinumo kaip tik tam, kad pasirodytų kaip neiškreipta“ (Sverdiolas 2006: 189). Iš esmės neįmanoma neiškreipti ar nesunaikinti gamtinių santykių, nes palikus viską savieigai, „taip, kaip gamtoje“, daugelis rūšių nesugyvens, o maksimaliai kontroliuojant bus palaikomas „gamtinis“ gyvenimas, tačiau visai ne gamtinėmis, o dirbtinėmis priemonėmis. Gyvūnai zoologijos sode turi paklusti savotiškai sutarčiai, kuri yra sudaroma ne sąmoningumo ir komunikacijos (taigi reprezentacijų), bet genetikos (taigi būties) lygmenyje. Dėl gyvūnų teisių gynėjų spaudimo, zoologijos sodams teikiami gyvūnai vis rečiau gaudomi gamtoje, vis dažniau yra atsigabenami gyvūnai, kurių jau keliolika kartų augo zoologijos sode, kuriems buvimas sode pagal zoologijos sodo taisykles yra „natūrali būklė“ ir kurie zoologijos sode jau nepatiria to streso, kurį patiria gamtoje pagauti laukiniai gyvūnai. Jie jaučiasi natūraliai, tačiau kartu ir dirbtinai, jei natūralumą tapatiname su gamtoje esančiu elgesiu. Sutartis liepia būti voljere tik tam tikru būdu – t. y. taip, kaip yra numatyta „laukiniškumo“ reprezentavimo plane. Jei gyvūnas netikėtai imtų gadinti voljerą, žaloti kitus sugyventinius ar save patį, tuoj pat būtų imtas „gydyti“ ir būtų „atverstas“ į savo „natūralų“ elgesį.

Zoologijos sodo nenatūralumą ypač pabrėžia kovotojai prieš jį. Nors jie daugiau dėmesio skiria gyvūnų gerovei bei faktinėms gyvūnų laikymo sąlygoms (gana dažnai tai būna narvas ar mažas voljeras), tačiau jų argumentai verti dėmesio net ir neutraliai aprašant zoologijos sodą kaip heterotopiją. Štai Bernardas E. Rollinas, ieškodamas kontrargumentų požiūriui, esą zoologijos sodas nėra neigiamai vertintinas dalykas (nes jame gyvūnai patiria mažiau kančių, geriau užtikrinama jų

mityba ir jie gauna veterinarinę pagalbą), remiasi Aristoteliu ir teigia, kad gyvūną „apibrėžia jo *telos*, jo prigimčiai būdingų galių konfiguracija“ (Rollin 2010: 61). Pats „gyvūnas yra galių, kurios laukia būti aktualizuotos, konfiguracija“ (Rollin 2010: 62). Nėra taip jau svarbu, galime ar ne labai tiksliai pasakyti, koks yra gyvūno *telos*, tačiau gana aiškiai galime fiksuoti, kad zoologijos sode gyvūnas neaktualizuoja daugybės savo galių – plėšrūnai nemedžioja, skrajūnai neskraido, migruojantys gyvūnai nemigruoja ir t. t. Todėl natūralumo reprezentavimas yra iš esmės tik dalinis¹.

Zoologijos sode įvyksta dar vienas natūralaus proceso apgrėžimas. Zoologijos sodas turi užtikrinti maksimalų gyvūno matomumą. Gamtoje daugelis gyvūnų slepiasi – medžių tankmėje, krūmuose, urvuose, po vandeniu. Zoologijos sodas turi padaryti gyvūną maksimaliai matomą. Neperšaunamas stiklas išsprendžia daugybę techninių problemų. Apsaugotas stiklo gali stovėti šalia liūto, gorilos ar kito grėsmingo gyvūno, tačiau nejausti jokios baimės. Tokių pertvarų žavesį sudaro tai, kad jos atskiria dvi erdves, o kartu išlaiko jų skirtingumą. Laukiniai gyvūnai bus šalia, bet „ten“, ne „čia“. Zoologijos sode žaidžiama su riba – gyvūnai yra taip arti, tarsi būtų „čia“, vis dėlto jie saugiai „ten“ ir nekelia grėsmės, kurią žiūrovui keltų susitikimas gamtoje. Į liūtą iš arti galima žiūrėti atsipūtus ir valgant ledus, o ne įsitempus ir uždėjus pirštą ant šautuvo gaiduko, kaip būtų gamtoje.

Galiausiai zoologijos sodas, reprezentuodamas gamtą, pašalina esminius gamtinio gyvenimo elementus – *kovą* ir *mirtį*. Čia nėra aukos baimės, priešmirtinės agonijos. Čia plėšrūnai gauna maisto, bet nesumedžioja. Čia nepamatysi kovos vaizdų, čia galimos ne kovos, o tik žaidimai, kuriuose niekas nemiršta ir nekraujuoja. Mirtis yra suspenduota ir pašalinta iš matymo lauko. Gyvūnai miršta tyliai, nepastebimai, jie tiesiog dingsta nuo scenos. Taigi zoologijos sodas yra ne kovos, o taikos erdvė. Tai idilė ar rojaus sodas, priešingas natūraliai terpei, kurioje vyrauja kova, konkurencija, noras išlikti, gauti maisto medžiojant kitus ir t. t. Jei kas nors bandytų padėti gyvūnams realizuoti savo prigimtines galias – pvz., įleisti į liūtų narvą afrikinį buivolą, tuoj pat būtų apkaltintas nežmoniškumu, kraujo troškimu ar bandymu pasipelnyti iš kruvinų kovų (nors Afrikos savanose buivolų medžioklė liūtams yra įprastinė praktika).

3. Būtent pastarasis dalykas rodo, kad zoologijos sodas yra ne tik gamtos, bet ir *laimės, utopijos, vaizduotės vieta*. Paradoksaliai, nors zoologijos sodas reprezentuoja laukinės gamtos gyvūnus ir jų arealus, tačiau savo tvarka jis kartoja rojaus sodų

¹ Reikia pažymėti, kad Rollino kritikos susilaukia ne tiek zoologijos sodo simuliakriškumas, kiek gyvūnų gyvenimo galimybių apribojimas vardan pramogos. Gyvūnų gyvenimo kokybę Rollinas supranta gerokai plačiau. Tai ne tik kančios nebuvimas, maisto ir sveikatos poreikių patenkinimas, bet ir galimybė realizuoti savo prigimtines galimybes – medžioti, keliauti ir t. t. Filosofiniu požiūriu daugiausia Rollino kritikos susilaukia tai, kad zoologijos sodas „trivializuoja *telos*, liūtą paversdamas „mielu“ ir „žaviu“, krokodilą „šlykščiu“, banginį – dekoratyvine žuvimi“ ir t. t. (Rollin 2010: 62).

vaizdinius. Kaip minėjome, zoologijos sode nėra kovos, žudymo, mirties. Vienoje teritorijoje sugyvena visos rūšys. Čia nereikia žudyti, kad gyventum, nors daliai zoologijos sodo gyventojų maisto gavimas neišvengiamai to reikalautų. Maistas, kurį gauna plėšrūnai, pagal savo išvaizdą pateikiamas nei gyvas, nei miręs. Dažniausiai pateikiamas ne visas gyvūnas, bet tokiais gabalais, kuriuose jau nebeatpažįstamas buvęs individas. Reikia labai jautraus žvilgsnio ir vaizduotės, kad plėšrūnams pateiktoje mėsoje įžiūrėtum buvusią gyvybę. Netgi konfliktiški žmogaus ir laukinės gamtos santykiai (pvz., dėl kurių žmogus imasi saugoti naminius gyvulius nuo vilkų, pasėlius – nuo šernų) yra išspręsti, nes pertvara garantuoja taiką. Tad zoologijos sodas, nors ir reprezentuoja laukinę gamtą, iš esmės yra laukinės gamtos utopija, suformuota pagal žmogiškus mastelius. Taika, o ne kova yra gamtinės aplinkos voljere palaikymo sąlyga.

Patirties aspektu zoologijos sodas yra savitos *pramogos* – saugaus ir žavingo susitikimo su gyvūnais – vieta. Susitikimas gamtoje visada apsunkintas. Gyvūnai būna toli, nesimato, bėga slėptis arba patys yra pavojingi. Stovėti šalia liūto gamtoje ir zoologijos sode yra visiškai skirtingi dalykai. Čia galima susitikti be baimės, kovos. Zoologijos sode galima pažiūrėti tiesiai į akis, apžiūrinėti iš visai arti, nenaudojant šautuvo, meškerės ar pačiam nerizikuojant būti suėstam. Čia vyrauja geros emocijos. Ne kartą galima išgirsti spontaniškus prašymus – „tėti, laikykim tokį namuose!“ Tai ypač dažna prie laukinių kačių jauniklių, pandų, ūdrų ir kitų švelnių, minkštų ar juokingų gyvūnų. Čia visi yra „teigiami“. Zoologijos sodas gyvuoja tuo gamtos ir kitokybės alkiu, kurį jaučia žmogus, o ypač miesto gyventojai. Tačiau šis alkis tenkinamas tik apribojus galimus santykius patogių ir pozityvių patirčių sritimi. Gana paradoksaliai, nors zoologijos sodas yra traktuojamas kaip edukavimo vieta ir vaikai dažnai vedami į jį būtent mokymo tikslais, tačiau pernelyg didelis pažinimas yra nepageidautinas. Iš dalies tą galima paaiškinti tuo, kad zoologijos sodas kaip vartotojiškos visuomenės elementas programuoja teigiamą patirtį ir atitinkamą mėgavimosi, malonumo patyrimo būdą. Kitos patirtys numatytoje programoje nėra pageidaujamos. Sociologas Edwardas G. Ludwigas, ilgą laiką dirbęs zoologijos sode savanoriu, fiksuoja, kad žmonės dažniausiai sustoja prie tų voljerų, kuriuose gyvūnai „ko nors prašo, yra tuo metu šeriami, turi jauniklių, skleidžia garsus, mėgdžioja žmogaus elgesį“ (Ludwig 1981: 314). Dažniausi gyvūnų apibūdinimai (išreiškiantys gyvūnų matymo būdą) yra „mielas“, „juokingas“, „keistas“, „šlykštus“. Būtent dėl tokių apibūdinimų Ludwigas daro išvadą, kad zoologijos sodas turi mažai ką bendra su edukacija. Jis gana įspūdingai aprašo, į kokią neveltį mokinukai įvaro mokytojus, kai pastarieji, mokymo tikslais prisirinkę faktų apie gyvūnus ir pasiruošę išsamiems pasakojimams, susiduria su tuo, kad pasklidę po aplinką mokinukai domisi ne faktais ir žiniomis,

bet miela ar šlykščia gyvūnų išvaizda, garsais ir kvapais. Dažniausiai tai menkai te-
sisieja su biologijos žiniomis, kurias nori perteikti mokytojas. Labiau išsimokslinę
suaugusieji, kaip pažymi Ludwigas, dažnai būna sutrikę. Tai ypač būdinga suau-
gusiesiems be vaikų. Atėję su atžalomis, yra ne tokie kritiški ir linkę viską matyti
„vaikų akimis“. Pavieniai suaugusieji nebūna taip naiviai nusiteikę, todėl mato
ne tik teigiamus dalykus, o dažnai negali apsispręsti, kaip vertinti tai, ką mato. Iš
tikrųjų juk sukrečia susidūrimas su gyvūno kančia ar abejingumu prašančiame ar
nieko nesakančiame žvilgsnyje, o tai ne mažiau, gal net ir labiau ugdanti patirtis.
Tačiau tokia patirtis nėra numatyta zoologijos sodo programoje. Zoologijos sodo
vadybininkai, orientuodamiesi į naivų ir nedaug nutuokiantį žiūrovą, programuoja
smagią patirtį, kurios centre yra mieli arba įspūdi darantys gyvūnai, kurių meilu-
mui pamatyti ir reprezentavimui atpažinti nereikia daug žinių. Vartojimo požiūriu
svarbiau yra vaizduotė, kuri pabėgti norintį gyvūną padeda pamatyti kaip norintį
ateiti ir padraugauti.

Kaip matome, zoologijos sode kaip heterotopijoje paradoksaliai susipina
reprezentavimas ir būtis, laukiniškumas ir kultūra, realybė ir virtualybė, pažinimas
ir pramoga, realūs gyvūnai ir laimingos gamtos utopija.

Paradigmų kaita

Nemažą dalį šiuolaikinio zoologijos sodo prieštaravimų sąlygoja zoologijos sodo
paradigmų kaita. Zoologijos sodo „evoliucija“ prasideda žvėrynu, privačia kolek-
cija, vėliau jis virsta viešąja erdve, kuri įgauna rekreacines, edukacines ir mokslinių
tyrimų funkcijas, o šiuolaikiniai lyderiaujantys zoologijos sodai persiorientuoja į
gamtosaugos ir ekologijos kryptis ir niekaip nesutiktų būti laikomi tik žvėrynais.
Pagal tai galėtume išskirti 3 zoologijos sodo paradigmas: 1) žvėrynas (*menagerie*),
2) zoologijos sodas kaip gyvūnų sistemos reprezentacija ir 3) zoologijos sodas kaip
Nojaus arka. Nereikėtų manyti, kad šios paradigmos istoriškai keičia viena kitą.
Jos nepanaikina viena kitos, bet lieka susipynę, tiksliau, vėlesnė paradigma pa-
teikia naują tikslingumo, organizavimo, struktūravimo principą, tačiau toje pačioje
vietoje dar lieka galioti ir ankstesnių paradigmų likučiai, kurie kaupdamiesi stumia
zoologijos sodą į vis didesnius vidinių santykių konfliktus (tai bandysime parodyti
nagrinėdami žirafos skerdimo Kopenhagos zoologijos sode atvejį). Tad kokios yra
zoologijos sodo paradigmų kaita?

Kaip pažymi zoologijos sodo istorikai, gyvūnai buvo laikomi narvuose jau nuo
3000 m. pr. Kr., Mesopotamijos ir Egipto kultūrose. Jie buvo laikomi actekų, indų,
kinų kultūrose. Daugiausia buvo laikomos žuvys tvenkiniuose, paukščiai narveli-

uose, laukiniai žvėrys narvuose. Gyvūnus laikydavo valdovai, aristokratai ir šiaip pasiturintys žmonės. Laikymo motyvai ir būdai buvo labai įvairūs. Nesileisdami į detalesnius laikymo formų aprašymus², galėtume išskirti keletą motyvų. Mažesni gyvūnai – žuvis tvenkiniuose, paukščiai narveliuose – būdavo integruoti į sodą, kaip poilsio, ramybės ar susikaupimo vietą. Dideli gyvūnai – gepardai, liūtai, tigrai, taip pat stambūs žolėdžiai būdavo laikomi nedideliuose narvuose medžioklės ar kovos tikslais. Labiausi išplėtotą infrastruktūra buvo senovės Romos imperijoje, kur gyvūnai buvo laikomi kovoms arenose. Dažnai gyvūnus kovoms laikydavo ir aristokratai, rengdavę kovas nedideliuose pasilinksminimo ratuose. Tai buvo ypač paplitę viduramžių didikų dvaruose. Medžioklės motyvas taip pat buvo labai dažnas. Kad karaliui ar aristokratui nereikėtų keliauti medžioti į tolimas vietas, neįžengiamus miškus, dažnai gyvūnas būdavo gyvas atgabenamas į dvarą, o atėjus medžioklės laikui – paleidžiamas į medžioklei skirtą mišką, kuriame aristokratas be didelių vargų sumedžiodavo grobį. Dažnas buvo ir gurmaniškas motyvas. Aristokratai savo gastronominių smalsumą patenkindavo egzotiškais gyvūnais, o kartu ir pademonstruodavo finansinę galią leisdami sau valgyti brangius ar sunkiai pagaunamus gyvūnus.

Žvėryno (*menagerie*), kuris jau gali būti laikomas zoologijos sodo pradžia, atsiradimas sietinas su tuo, kad į antrą planą atsitraukia medžioklės, kovų ir gastronominiai motyvai, o į pirmą vietą iškyla *stebėjimo* ir *kolekcionavimo* motyvai. Pati gyvūnų laikymo vieta imama organizuoti taip, kad gyvūnus būtų galima stebėti, o geriausia organizuoti erdvę taip, kad visa kolekcija atsivertų panoptiniam žvilgsniui. Kaip vieną panoptinės erdvės pavyzdžių, Foucault mini Versalio žvėryną. Būtent jame (o vėliau ir Schönbruno žvėryne Vienoje) žvėrių voljerai yra išdėstyti ratu aplink karaliaus paviljoną. Nors Foucault ypač pabrėžia kontrolės funkciją, tačiau Versalio žvėryne kontrolė yra veikiau antrinis dalykas. Pagrindinis motyvas žvėryno paradigmoje buvo karaliaus pramoga, susižavėjimas ir savitas pažintinis smalsumas. Vietoje medžioklės ir kovos, svarbiausiu tampa stebėjimas. Tačiau nereikėtų suklysti ir žvėryno paradigmoje manyti, kad perėjimas nuo medžioklės prie stebėjimo automatiškai reiškia ir perėjimą nuo pramogos prie mokslinio intereso. Net jei karalius ir demonstruodavo šiokių tokių mokslinį susidomėjimą, žvėryno principas buvo *pramoga*, plačiausia šio žodžio prasme. Verta pabrėžti, kad pagrindinis gyvūnų pasirinkimo kriterijus žvėryne buvo gyvūno išpūdingumas, didingumas, plėšrumas, spalvingumas ar kitos įdomybės. Būtent dėl to karališkieji

² Ypač išsamius gyvūnų laikymo būdų ir jų raidos aprašymus galime rasti Vernono N. Kislingo sudarytame straipsnių rinkinyje *Zoologijos sodo ir akvariumo istorija: nuo senovės gyvūnų kolekcijų iki zoologijos sodų* (*Zoo and Aquarium History. Ancient Animal Collections to Zoological Gardens*). Mums svarbiau ne gausi faktinė medžiaga, bet laikymo motyvai, kurie nulėmė gyvūno sampratą ir statusą. Būtent dėl to nepateiksime gausių faktų, o aprašysime tik motyvus.

žvėrynai žūt būt stengėsi atsivežti dramblių, raganosių, žirafų, gorilų, kokių nors spalvingų paukščių, nepaisant to, kad dažnai minėti gyvūnai neatlaikydavo klimato pasikeitimo ir greitai nugaišdavo. Šalia pramogos, kolekcionavimui buvo ir kitas stiprus motyvas – didelė kolekcija demonstruodavo karaliaus galią. Ypač egzotiniai gyvūnai reprezentuodavo užgrobtas kolonijas. Būtent šis motyvas skatino atverti kolekcijų duris platesniam žiūrovų ratui.

Kaip pažymi Vernonas N. Kislingas, žvėrynų virtimas zoologijos sodais (mums įprasta šio žodžio prasme) sietinas su kultūriniu poslinkiu (Kisling 2001: 37). Karališkieji ar privatūs žvėrynai buvo išlaikomi paties karaliaus ar aristokratų, o žvėrynų kolekcijų turinys priklausė nuo karaliaus užgaidos, simpatijų, norų ir interesų. Zoologijos sodai atsirado tada, kai privačios kolekcijos virto visuomeninėmis (*public*) institucijomis. Zoologijos sodo palaikymas tapo visuomeniniu reikalu, o karaliaus užgaidą pakeitė publikos interesai: pramoga, moksliniai tyrimai ir edukacija. Kaip pažymi Kislingas, patys zoologijos sodai kaip institucijos juto poreikį skirtis nuo karaliaus žvėryno. Apie 1800 m. įsteigtos gyvūnų kolekcijos pradėjo save vadinti „zoologijos sodais“, „zoologijos parkais“ ar paprasčiausiai „zoo“. Tai tapo madinga dėl to, kad „zoologijos sodai buvo traktuojami kaip profesionaliai tvarkoma infrastruktūra“ (Kisling 2001: 38). Tai reiškė, kad priežiūra ir stebėjimas pakyla į mokslinį lygį, o pats zoologijos sodas įgauna ne tik pramoginę, bet ir mokslinių tyrimų bei edukacinę funkciją.

Ką reiškia „profesionaliai tvarkoma struktūra“? Iš esmės tai reiškė zoologijos sodo tvarkymą pagal naują paradigmą. Publikai, panašiai kaip ir karaliui, labiau rūpėjo gyvūnų išpūdingumas. Tačiau XIX a. pradžioje sparčiai besisteigiančios mokslinės zoologų draugijos ėmė zoologijos sodų tvarkymą į savo rankas ir organizavo kitu principu³. *Antrosios* paradigmos principas yra *gyvūnų sistemos reprezentavimas*. Zoologijos sodas turėjo tapti ne tik pramogos, bet ir mokslinių tyrimų bei gyvūnų sistemos reprezentacijos vieta. Tai, kad Versalio žvėryno gyvūnai po Prancūzijos revoliucijos tapo Gamtos istorijos muziejaus (*Muséum d'Histoire Naturelle*) gyvūnais dalimi, yra reikšmingas faktas. Žinoma, muziejų kolekcijos renkamoms vadovaujantis įvairiais motyvais ir principais, tačiau zoologijos sodo raidoje

³ Žvėrynų virtimas zoologijos sodais vyko įvairiais būdais. Imperijos sostinėje Vienoje perėjimas buvo taikus. 1752 m. Austrijos imperatorius Franzas Josefas I įsteigia Schönbruno žvėryną. 1759 m. pastato centrinį paviljoną, kuris tapo pusryčių ir įvairių priėmimų pas imperatorių vieta. O 1778 m. žvėrynas su visu Schönbruno parku atidaromas visuomenei ir iki pat 1918 m. įėjimas į jį – nemokamas (vienintelis reikalavimas – ateiti padoriai apsirengus). Jis buvo populiarus Vienos gyventojų lankymosi vieta. Paryžiuje perėjimas buvo staigus ir prievartinis. 1662 m. įsteigtas Versalio žvėrynas po Prancūzijos revoliucijos, 1789 m., buvo panaikintas ir visi gyvūnai tapo Gamtos istorijos muziejaus (*Muséum d'Histoire Naturelle*) gyvūnais dalimi. Londone iniciatyva kilo iš mokslininkų bendruomenės. 1826 m. įsikūrė Londono zoologų draugija (jos nariu buvo Charles'as Darwinas). Ji po poros metų įkūrė zoologijos sodą, ir tik 1831 m. perėmė karaliaus žvėrių kolekciją iš Londono Towerio.

reikšmingiausia yra tai, kad kolekcija imama rinkti moksliniais tikslais, o kolekcijos išsamumas matuojamas nebe įspūdžiais, o zoologine gyvūnų *sistema*. Sistemos reprezentavimo tikslais imti laikyti net ir nespalvingi, neįspūdingi vabzdžiai, žuvis, ropliai, graužikai. XIX a. zoologijos sodas imamas traktuoti ne tik kaip kolekcionavimo, bet ir kaip mokslinių tyrimų vieta. Stebėti gyvą gyvūną pasidaro prieinama nemažam zoologų skaičiui – nereikia vykti į sunkias ir pavojingas ekspedicijas, o kartu nereikia tenkintis vien iš ekspedicijų parvežtomis iškamšomis. Zoologijos sodo gyvūnas stebimas gyvas ir tai teikė nepalyginamai daugiau duomenų, nei iš ekspedicijos parvežti piešiniai, iškamšos, kailiai ar kaulai.

Žinoma, zoologijos sodas tik gana trumpą laiką buvo mokslinių tyrimų vieta. Kai zoologijos mokslinių tyrimų pagrindu tapo ne tiek stebėjimas, kiek eksperimentai, zoologijos sodas ėmė prarasti tyrimų funkciją. Zoologijos sodo gyvūnai turi būti išlaikomi gyvi ir sveiki, o tai dažnai neįmanoma atliekant įvairius eksperimentus ir bandymus. Todėl mokslinės laboratorijos gana greitai atsiskyrė nuo zoologijos sodo ir tapo savarankiškomis įstaigomis prie universitetų ir tyrimų centrų. Kaip pažymi Dale'as Jamiesonas, gyvūnų elgesio tyrimas zoologijos sode yra nepatikimas. Gauti duomenys labai riboti, nes daugelis gyvūnų negali visiškai natūraliai elgtis ribotoje erdvėje (Jamieson 2006: 136–137).

Kita vertus, tai, kad tyrimo galimybės buvo ir liko labai menkos, nevedė prie to, kad būtų atsisakyta pretenzijos reprezentuoti gyvūnų aplinkos visumą. Po truputį imta organizuoti voljerus taip, kad būtų pristatomas gyvūnas su visa aplinka, o ne tik pavienis rūšies atstovas narve. Todėl zoologijos sodo moksliskumas pasuko ne mokslinių tyrimų, bet savitos kūrybos ir edukacijos linkme. Apskritai ir supaprastintai žiūrint, mokslinio tyrimo principas yra analizė ir skaidymas. Norint paaiškinti, kokia yra gamtinė tikrovė, reikia skaidyti jos dalis iki smulkesnių elementų, kol bus išsiaiškinta tiesa – kaip yra iš tikrųjų. Zoologijos sodui ši tiesa nėra savaiminis tikslas. Jam svarbiau kūrybinis darbas – pasinaudojant moksliniais duomenimis, ribotomis priemonėmis atkurti ar tiesiog sukurti *visumą*, t. y. aplinką, kurioje gyvens ir bus reprezentuojama gyvūnų rūšis ar keletas jų. Tikslas yra ne tiek tiesa, kiek reprezentacija, kuri gali būti ir labai netikslė.

Įdomu tai, kad akvariumai, Kislingo pastebėjimu, jau iš pat pradžių (t. y. nuo 1850 m.) buvo „modernūs“ (Kisling 2001: 40). Jie jau iš pat pradžių buvo orientuoti ne į pavienio gyvūno laikymą, bet į visos ekosistemos atkūrimą ir reprezentavimą. Tą, aišku, lėmė tai, kad be sukurtos biologinės pusiausvyros vargiai įmanoma laikyti vandens gyvūnus. Bet tai, kad atsirado interesas sukurti save palaikančią ekosistemą, buvo reikšmingas dalykas. Tokiu būdu į dėmesio lauką pakliuvo ne tik įspūdingi vandens gyvūnai, bet ir visi kiti, net ir smulkūs ar nematomi, bet reikalingi sistemai palaikyti. O taip į pirmą vietą iškilo ne tik gyvūnų rūšies, bet ir

visos aplinkos reprezentavimas. Zoologijos sodai prie visos aplinkos atkūrimo ar sukūrimo perėjo tik gerokai vėliau, XX a. viduryje.

Zoologijos sodas – Nojaus arka

XX a. pabaigoje situacija radikalai pasikeitė, o tai vertė apsvarstyti ir pagrįsti zoologijos sodo egzistavimą. Visų pirma pasikeitė gyvūno traktavimas. Gyvūnai buvo emancipuoti ir tapo subjektais, turinčiais teises, ne tik norinčiais būti, bet ir išgyvenančiais „žmogiškus“ jausmus, patiriančiais laisvės suvaržymus, turinčiais orumą ir netgi savotišką teisę į laimę. Vienaip ar kitaip reikėjo atsakyti į gyvūno gyvybės klausimą. Žvėryno paradigmoje gyvūno gyvybė, panašiai kaip ir medžioklėje, savaime nebuvo vertinama. Žinoma, medžioklėje pramoga yra pats gyvybės atėmimas, o zoologijos sode – gyvo gyvūno laikymas ir eksponavimas. Tačiau gyvybė reikalinga ne tiek gyvūno išlaikymui, o veikiau kaip pramogą palai-kanti funkcija. Tai, kad karališkuose žvėrynuose egzotiškų kraštų gyvūnai neilgai teišgyvendavo, nevedė prie klausimo, ar tikrai yra etiška ką nors išplėsti iš jo aplinkos ir pasmerkti lėtai mirčiai nepalankiomis gyvenimo sąlygomis, kurių prižiūrėtojai paprasčiausiai neišmanė. Antroje paradigmoje gyvybė pajungiamą „kilnesniems“ mokslo ir reprezentavimo tikslams. Tačiau šie tikslai taip pat yra svarbesni nei gyvūno gyvybė ir iki XX a. antros pusės nekėlė rimtesnių etinių klausimų. Tik XX a. pabaigoje gyvybės klausimas iškilo aštriai ir turėjo būti vienaip ar kitaip atsaky-tas. Kalbant Immanuelio Kanto kategorijomis, ilgą laiką gyvūno buvimas priemo-ne buvo savaime suprantamas dalykas, tačiau XX a. pabaigoje reikėjo atsakyti į klausimą, kiek gyvūnas gali būti tikslas savaime. Tam labai didelę įtaką padarė ko-votojai už gyvūnų teises. 1978 m. UNESCO susirinkime paskelbta, o vėliau ne kartą revizuota, visuotinė gyvūnų teisių deklaracija, nors ir yra labai problemiška⁴, buvo reikšmingas žingsnis. Deklaracijoje reikalaujama pagarba gyvūno gyvybei, gyvūno orumo paisymas, gyvūno teisė į tinkamą aplinką, priežiūrą ar gyvenimą savo biologinėje terpėje pakeitė požiūrį į gyvūno laikymą⁵. Nei pramogos, nei mokslinio stebėjimo motyvas jau nebebuvo pakankamas, tad zoologijos sodui reikėjo naujo pagrindimo. Mokslinių tyrimų centrums buvo (ir yra) lengviau, nes jie pasitraukė iš viešosios erdvės. Tyrimų bei eksperimentų darbą darė (ir daro) tyliai, savose

⁴ Jacques'as Derrida pažymi, kad problemiškausia čia yra teisės ir subjekto klausimai. Nėra aišku, kokio pobūdžio teisė gali būti taikoma ir kiek „teisių ir pareigų“ subjekto samprata gali būti perkeliama gyvūnui. (Derrida 2008: 87–89). Taip pat problemiškos yra gyvūnų orumo, pagarbos ir kt. sąvokos, iš žmogiškų santykių perkeltos gyvūnams.

⁵ Šiuo atveju ypač reikšmingas yra deklaracijos 4-tas punktas: „gyvūnus įtraukiančios parodos, šou, filmai turi paisyti gyvūnų orumo ir bet kuriuo atveju nenaudoti prievartos“ (Derrida 2008: 170).

ribose sprendžia etinius klausimus ar bent jau smalsiai visuomenei demonstruoja, kad šie klausimai yra sprendžiami. Tačiau zoologijos sodas kaip vieša institucija negali paprasčiausiai pasislėpti už laboratorijų sienų. Zoologijos sodo esmė yra eksponuoti, o jo egzistavimas priklauso nuo lankytojų, taigi ir viešosios nuomonės, kuriai gyvūnų teisės darosi vis labiau savaime suprantamos. Kita vertus, viešoji nuomonė nėra nuosekli ir neprieštaringa, todėl emancipuojami ne visi gyvūnai, bet tie, kurie nusipelno publikos simpatijų, kurių kančia, orumas ar kitos žmogui suprantamos savybės yra nesunkiai atpažįstamos. Vertingais savaime tampa mieli (pandos, ūdros), dideli (drambliai, žirafos, raganosiai), kilniai atrodantys (gandrai, flamingai, ereliai) gyvūnai, t. y. visi, kuriems simpatizuoti ir jausti empatiją yra gana paprasta. Kiti lieka už gyvūnų teisių ribų. Šimtai žiurkių yra sušeriamos rop-liams ir kitiems mažesniems plėšrūnams, visa tai priimama kaip natūralus etinių klausimų nekeliantis procesas. O štai publikos simpatijų nusipelnę gyvūnai tampa subjektais, kurių gyvenimas yra savaime vertingas. Jiems virsti maistu yra žiauru ir nepadoru. Jeigu Kauno zoologijos sode hienos būtų šeriamos gandrais ar gulbėmis (kurių Lietuvoje netrūksta), greitai kiltų didelis pasipiktinimas. Zoologijos sodas savo ruožtu turi paisyti tiek gamtinių reikmių, tiek publikos nuomonės, todėl neišvengiamai turi atrinkti, kas gyvens, o kas bus maistas. Nemažą „būtinų mirčių“ dalį zoologijos sodas pateisina būtinybe užtikrinti gamtines sąlygas, o kai kurias mirtis – edukavimo ar mokslinių tyrimų tikslais. Tačiau bandymai nesiskaityti su publikos simpatijomis, veda prie rimtų konfliktų, kaip matysime Kopenhagos zoologijos sodo atveju.

Kita vertus, nors etiniai klausimai ir kvestionuoja zoologijos sodo pagrindus, tačiau radikalai nekeičia situacijos. „Gamtosauga“ tapo žodžiu, suteikusių naują pagrindimą. Pakitusios gamtos sąlygos nustelbė (bet ne atšaukė) minėtus etinius klausimus: dalis gyvūnų dėl arealų sumažėjimo ar net sunykimo negali sėkmingai gyvuoti gamtoje, o daliai jų zoologijos sodai tapo vieninteliais namais. Todėl uždarymas narvuose, veisimas, individų atranka ir lėšų rinkimas veisimo ir saugojimo programoms tapo savaime pateisinami. Papildomų argumentų gyvūnų gaudymui ir laikymui suteikė ir tai, kad pati gamta virto pavienėmis teritorijomis, atskirtomis miestų ir dirbamųjų laukų. Gyvūnų užimamos teritorijos pasidarė per mažos, todėl neišvengiamai teko imtis jų reguliavimo. Teko spręsti, koks populiacijos skaičius galėtų normaliai gyventi toje teritorijoje, ką daryti su iš teritorijos pabėgančiais gyvūnais, kokioms rūšims suteikti prioritetą, kaip mažinti ar reguliuoti nepageidaujamų rūšių individų skaičių. Skirtumas tarp zoologijos sodų ir rezervatų ėmė nykti: laukinės gamtos plotai virto žmogaus reguliuojamomis heterotopijomis, o zoologijos sodai, gerindami sąlygas, išplėtė voljerus, ėmė dalyvauti veisimo programose ir vis labiau natūralizavo laikymo ir veisimo sąlygas. Gamtos pasitrauki-

mas, o tiksliau – išstūmimas į heterotopijas yra vienas „gamtos pabaigos“ pavidalų, ir zoologijos sodų vaidmuo čia pasidarė svarus. Tai reikėtų suprasti platesniame kontekste.

Kas yra gamtos pabaiga? Billas McKibbenas 1989 m. išleistoje sentimentalioje knygoje skambiu pavadinimu *Gamtos pabaiga* (McKibben 2003) ją apibūdina kaip laukinės, nuo žmogaus visiškai nepriklausomos gamtos pabaigą. Nors pavadinimas skamba apokaliptiškai, gamtos pabaiga reiškia ne gamtinių procesų pabaigą, o žmogaus nepaliestos gamtos išnykimą. Net ir labiausiai izoliuotos ar nuo žmogaus veiklos nutolusios teritorijos patiria žmogaus veiklos padarinius. Rūgštiniai lietūs, anglies dvideginio padidėjimas, ozono sluoksnio suplonėjimas, šiltnamio efektas ir klimato atšilimas pasiekia atokiausius kampelius. Net ir be žmogaus įsikišimo keičiasi konkrečių arealų biologinė pusiausvyra ir kai kurios rūšys tiesiog ima nykti (pvz., baltosios meškos Arktyje dėl sumažėjusio ledo ploto). Taigi net neįžengiamos džiunglės, Arkties ir Antarkties dykynės patiria žmogaus veiklos padarinius. Kartu su atmosferiniais pokyčiais dėl gyventojų gausėjimo vis daugiau teritorijų atimama iš gamtinės aplinkos. Nėra taip, kad būtų visiškai sunaikinama gamtinė aplinka, bet daugelis gamtos plotų virsta parkais, rekreacinėmis zonomis ir turi paklusti žmogaus reikalavimams. Galiausiai ir visiškai laukinei gamtai priskiriamos teritorijos pasidaro tokios mažos, kad be žmogaus priežiūros nebegali gyvuoti. Pats McKibbenas apsiriboja gana sentimentaliais apgailestavimais ir žmogaus nepaliestos gamtos ilgesiu, tačiau Anthony Giddensas mato rimtus modernios kultūros pokyčius, nulėmusius gamtos transformacijas. Verta pateikti ilgesnę citatą:

Dažnai sakoma, kad vyraujantis modernybės akcentas yra kontrolė – pasaulį pradeda valdyti žmogus. Teiginys iš tikrųjų teisingas, bet pateiktas grynas toks teiginys reikalingas didesnio patikslinimo. Vienas dalykas, ką reiškia valdyti: tai gamtos pavergimas žmonių tikslams, ir jis organizuojamas per ateities kolonizavimą. Iš pirmo žvilgsnio šis procesas panašus į „instrumentinio proto“ plėtrą: tai žmogiškai organizuotų mokslo ir technikos principų taikymas gamtos pasauliui įvaldyti. Tačiau įdėmiau pažiūrėję pamatytume, kad randasi vidujai referentinė žinojimo ir galios sistema. Kaip tik šiais požiūriais turėtume suprasti frazę „gamtos pabaiga“. Gamtos kontrolė smarkiai pagreitėjo ir sustiprėjo, ir tai tiesiogiai susiję su socialinės ir ekonominės veiklos globalėjimu. „Gamtos pabaiga“ reiškia, kad natūralus pasaulis iš esmės tapo „sukurta aplinka“, sudaryta iš žmogiškai sustruktūrintų sistemų, kurių tikroji galia ir dinamika kyla veikiau iš socialiai organizuoto žinojimo keliamų reikalavimų, o ne iš poveikių, kurie yra išoriški žmogaus veiklos atžvilgiu (Giddens 2000: 186).

Taigi žmogaus įtaka ir kontrolė nulėmė tokį santykį su gamta, kad ši tapo „vidujai referentine sistema“. Šiandien Giddensas įžvalgos dar labiau pasitvirtinti-

na. Liko dar mažiau „natūralaus pasaulio“. Labiausiai nutolusios nuo žmogaus veiklos neižengiamos džunglės, dykynės arba rezervatai, į kuriuos draudžiama įžengti, imami vis labiau kontroliuoti ir paklūsta socialiai organizuoto žinojimo keliams reikalavimams. Natūralios teritorijos nebegali būti savaime, negali būti paliktos savieigai. Laukiniškumas, gamtinė pusiausvyra nebėra gryna savaiminė duotis, o reikalauja saugojimo ir palaikymo. Šis saugojimas ir palaikymas apima ne pavienes teritorijas, bet pasidaro globalus. Šis globalus požiūris pasireiškia keletu pavidalų. Pirma, suklesti globalus instrumentinis, savininkiškas santykis su gamta kaip ištekliais. Gamtinės teritorijos pasiskirstomos kaip išteklių vietos, priklausančios konkrečioms valstybėms. Net ir niekieno teritorijos, kaip vandenynai ir Antarktis, tampa nuosavybe pagal tai, kiek išteklių galima iš jos išgauti. Antra, įsisąmoninant išteklių gavybos padaromą žalą bei vis geriau suvokiant ekologinės žalos globalias pasekmes, formuojasi ir globali ekologinė sąmonė, jaučianti kaltę „motinai gamtai“ ir besiiimanti atstatyti padarytą žalą. Tai pasireiškia įvairiomis programomis, pradedant ekologinio sąmoningumo ugdymu ir baigiant konkrečių arealų atkūrimu. Steigiami rezervatai, organizuojamos atkūrimo programos ir kt. Dėmesys sutelkiamas į tuos gamtinės aplinkos likučius, kuriems kyla grėsmė išnykti. Visas šis rūpestis persmelkia gamtines aplinkas taip, kad jų laukiniškumas pasidaro *ne savaiminės būties*, bet *priežiūros* dalykas. Tokiu būdu, pavyzdžiui, rezervatai ir draustiniai tampa tokiais heterotopijomis, į kurias, viena vertus, draudžiama bet kam įžengti, kita vertus, jos yra griežtai kontroliuojamos, o ekspertai nepalieka visko savieigai, kaip paprastai būna gamtoje. Taigi, kaip minėta, po truputį ima nykti skirtumas tarp zoologijos sodų ir gamtos draustinių. Žinoma, rezervatai nėra tokie voljerai, kuriuos reikėtų įrengti, tačiau rūšių atranka ir palaikymas labai artimi zoologijos sodo principams. Dažniausiai draustiniai ar rezervatai skiriami kokių nors konkrečių nykstančių rūšių saugojimui – kalnų goriloms, prerijų bizonams ir t. t. Atranką lemia ne natūrali atranka pasikeitusiose sąlygose, bet rūšies nykstumumas. Net jei imamasi saugoti savitą arealą su jo biologine pusiausvyra, vis vien yra nustatomas toks laukiniškumo modelis, pagal kurį nuolat prižiūrimas biologinės pusiausvyros modelyje numatytas rūšių santykis. Net jei realiai žmogus ir nepajėgia kontroliuoti konkrečių teritorijų (Kongo ar Amazonės džunglės, Arktis ir Antarktis), tačiau per „ateities kolonizavimą“ jau numatomos rizikos ir galimi veiksmų modeliai joms sumažinti ar neutralizuoti. Kontrolė prasideda net tolimų ir sunkiai tikėtinų ateities įvykių lygiu. Trečia, gamtos kontrolės globalėjimas pasireiškė tuo, kad rezervatai, draustiniai ir kitos gamtinės aplinkos jungiamos į *tinklus*. Rezervatas neapsiriboja tik savo geografine erdve. Jame esantys gyvūnai planuojami, atsižvelgiant į kitus rezervatus. Pvz., sunykus Afrikos baltųjų raganosių populiacijai, rezervatai, kuriuose susidaro raganosių perteklius,

juos perleidžia kitiems. Jei rūšis neišsaugoma mažoje teritorijoje, ji yra išsaugojama tinkle. Juk didžiausia mažų teritorijų problema – gyvūnų kraujomaiša ir konfliktai dėl vietos. Teritorijos yra per mažos, kad gyvūnai galėtų migruoti, išeiti iš pernelyg ankštų teritorijų ir susitikti genetiškai tolimesnius savo rūšies atstovus. Taigi vietos problema išsprendžiama išskirstant gyvūnus po skirtingus rezervatus ar zoologijos sodus, o kraujomaišos bėdos – kuriant globalų genetinių duomenų tinklą. Būtent šioje plotmėje ypač retų rūšių atveju išnyksta skirtumas tarp rezervatų ir zoologijos sodų, nes tiek natūralios teritorijos, tiek zoologijos sodai tampa visavertėmis genų saugyklomis ir reikalui esant gali spręsti iškilusias kraujomaišos rizikos ir populiacijos atkūrimo problemas.

Taigi gamtos pabaigos sąlygomis naujieji zoologijos sodai atranda naują pagrindimą, o tai lemia ir paradigmos pasikeitimą. Šiuolaikiniai zoologijos sodai turi tai, kas anksčiau atrodė visai nereikalingas dalykas. Jie turi misijas, vizijas, pasitvirtina strateginius planus⁶, o save traktuoja ne tik kaip vietas, kuriose laikomi gyvūnai, bet išeina už savo ribų. Jie jungiasi į zoologijos sodų tinklus ir ima dalyvauti gamtos apsaugos, tvarkymo, atkūrimo programose. Verta atkreipti dėmesį į tai, kaip save apibūdina Pasaulinė zoologijos sodų ir akvariumų asociacija (*World Association of Zoos and Aquariums, WAZA*):

Kas mes esame. WAZA yra pasaulio zoologijos sodus ir akvariumus vienijanti organizacija. Mūsų nariai – daugiau nei 300 lyderiaujančių zoologijos sodų, akvariumų, asociacijų, afiliuotų organizacijų ir bendradarbiavimo partnerių iš viso pasaulio.

Ką mes darome. Mes skatiname zoologijos sodų ir akvariumų bendradarbiavimą gyvūnų apsaugos, priežiūros ir veisimo srityse, skatiname laikytis aukščiausių gyvūnų gerovės ir veisimo standartų. [...] *skatiname ekologinį švietimą, gyvūnų apsaugą ir aplinkos tyrimus.*

WAZA vizija: *pasaulis, kuriame visi zoologijos sodai ir akvariumai maksimaliai išnaudoja savo įtaką gyvūnų apsaugai.* WAZA nori pasiekti tokį zoologijos sodų ir akvariumų potencialą, kad galėtų veikti globaliai saugant gyvūnus, rūšis, arealus ir išlaikant jų pusiausvyrą.

WAZA misija: WAZA yra globalios aukštų standartų, *į apsaugą orientuotų zoologijos sodų ir akvariumų bendruomenės balsas.* Ji yra katalizatorius jų jungtinei apsaugos veiklai. Tai reiškia, kad WAZA yra globali zoologijos sodų ir akvariumų komunikacinė

⁶ Verta atkreipti dėmesį į JAV nacionalinio Smithsono zoologijos sodo 2013–2018 m. strateginį gamtos apsaugos planą, kurį sudaro 8 puslapiai, daugiau nei 50 punktų. Jame numatytas plačios sklaidos poveikis per edukavimą, politikus, dalyvavimas zoologijos sodų tinkluose, be to, tam skiriami konkretūs finansai. Taip pat verta atkreipti dėmesį į Giddenso manymu, vieną svarbiausių vėlyvosios modernybės bruožų – ypatingą sąmonės refleksyvumą. Veiklos turi ne vykti savaime, bet turi būti apgalvotos ir pagrįstos. Taigi ir zoologijos sodas atsisako savaimingumo, t. y. nereflektuotos gyvūnų laikymo tradicijos tąsos, ir ima aktyviai bei refleksyviai kurti savo tapatybę, pagrįsdamas ją vizijomis ir strateginiais planais. Prieiga per internetą: <https://nationalzoo.si.edu/sites/default/files/documents/strategicplan-10-11-2016.pdf> [žiūrėta 2017 10 11].

platforma, skirta aplinkos apsaugai ir zoologijos sodų ir akvariumų tvarkymo tobulinimui (italikas – M. G.).⁷

Kaip matome, zoologijos sodai save supranta kaip pasaulinio tinklo narius, o jų vizija ir misija pirmiausia yra orientuota į gamtosauką. Tai buvo neįmanoma žvėryne, kuris buvo veikiau išteklių naudotojas, nei gamtos gelbėtojas. Antroje – gyvūnų sistemos – paradigmoje gamta buvo reprezentuojama, o ne tvarkoma. Konkretūs gyvūnai taip pat buvo išteklius sistemai reprezentuoti. Ir tik trečioji paradigma imasi gelbėjimo vaidmens. Ekologinius diskursus lydinčios apokaliptinės nuotaikos leidžia naująją zoologijos sodų paradigmą pavadinti skambiu „Nojaus arkos“ vardu. Šis pavadinimas gerai išreiškia tiek misiją, tiek atmosferą, kurioje vykdoma misija. Norint tai suprasti, verta atsiversti Šv. Raštą:

Tuomet Dievas tarė Nojui: „[...] Tikėk manimi, užliesiu tvanu – vandenimis – žemę po dangumi sunaikinti visiems mariesiems, turintiems gyvybės alsavimą. Visa, kas žemėje, pražus. Bet su tavimi sudarysiu sandorą, – tu, tavo sūnūs, tavo žmona ir tavo sūnų žmonos įeisite į arką. O iš visų gyvūnų, visų mariųjų, įvesk į arką po du – patiną ir patelę, kad jie išliktų gyvi drauge su tavimi“ (Pr 6, 17–19).

Tuomet VIEŠPATS tarė Nojui: „[...] Paimk su savimi po septynias poras visų švariųjų gyvulių, patinus ir pateles, o visų nešvariųjų gyvulių po vieną porą, patiną ir patelę. Taip pat po septynias poras padangių paukščių, kad išliktų jų rūšis gyva visoje žemėje“ (Pr 7, 2–3).

Dievas palaimino Nojų bei jo sūnus ir jiems tarė: „Būkite vaisingi ir dauginkitės, pripildykite žemę. Bijos jūsų ir drebės prieš jus visi žemės gyvuliai, visi padangių paukščiai – visa, kas juda žemėje, ir visos jūrų žuvis. Į jūsų rankas jie yra atiduoti“ (Pr 9, 1–2).

Kaip matome, Nojus visuotinio išnykimo akivaizdoje gauna išsaugojimo ir gyvūnijos atkūrimo programą. Jai globalumą suteikia Dievas. Šiuolaikiniai zoologijos sodai ir be Dievo ima mąstyti globaliai ir gelbsti rūšis ne vieno draustinio ar rezervato ribose, bet apimdami visas galimas saugomos rūšies vietas. Kitaip tariant, naujieji zoologijos sodai pagal savo veiklos apimtis išeina už heterotopijos teritorijos ir save traktuoja ne kaip pavienį veislyną, bet kaip tinklą, kuris sudaro vieną Nojaus laivą, bandantį išsaugoti nykstamas rūšis. Jie gyvūnus ima matyti Nojaus akimis: gamtos nykimas nėra kažkur toli esantis dalykas, jis vyksta kartu, o gyvūnai suprantami kaip atiduoti į žmogaus rankas, nes tik žmogus jais gali pasirūpinti. Be abejo, rūpestis reikalauja ir Nojaus tipo sprendimų: tenka skirstyti į „švarius“ ir „nešvarius“, saugotinus ir nevertus saugoti gyvūnus; pasiimti galima tik po septynias poras (taigi pertekliaus atveju ne visada aišku, ką daryti, kaip ma-

⁷ Cituojama iš Pasaulinės zoologijos sodų ir akvariumų asociacijos (WAZA) svetainės. Prieiga per internetą: www.waza.org/en/site/about-waza/vision-and-mission [žiūrėta 2017 10 11].

tysime Kopenhagos atveju); atrinkti „švarieji“ imami ne tik saugoti, bet ir veisti⁸, o aukščiausiu tikslu tampa gyvūnų grąžinimas į natūralią aplinką.

Taigi zoologijos sodas Nojaus arkos paradigmoje savo veikla išaina už fizinių heterotopijos ribų. Kita vertus, ankstesnės paradigmos neišnyksta visiškai. Pramoginė ir edukacinė funkcijos niekur nedingsta ir tai veda prie Foucault minėtų heterotopijos santykių prieštaravimo padidėjimo ir konfliktų. Žirafos skerdimo Kopenhagos zoologijos sode atvejis kaip tik tai ir parodo.

Modernus žirafos skerdimas Nojaus arkoje

Kopenhagos zoologijos sodo atvejis 2014 m. vasario 9 d. plačiai nuskambėjo žiniasklaidoje ir sukėlė didelę pasipiktinimo bangą. Kas įvyko?

Kaip buvo pranešta didžiuosiuose kanaluose – BBC⁹, CNN¹⁰, The Guardian¹¹, National Geography¹² ir lietuviškame Delfi,¹³ – Kopenhagos zoologijos sode buvo užmuštas jaunas pusantrų metų patinas vardu Marius (užmuštas pneumatinu šautuvu). Žirafa buvo viešai išskrosta, padalinta į 5 gabalus ir sušerta liūtams. Skrodimą stebėjo zoologijos sodo lankytojai, jis buvo transliuojamas gyvai internetu. Nors internetinėje peticijoje „Save Marius“ buvo surinkta virš 27 tūkst. balsų, kviečiančių išsaugoti Mariaus gyvybę, tačiau zoologijos sodas nusprendė žirafą užmušti. Buvo atsisakyta net ekonominės naudos. Privačiam asmeniui, siūliusiam 500 tūkst. eurų, buvo atsakyta neigiamai. Taip pat buvo atsakyta parduoti žirafą Yorkshire'o laikinių gyvūnų parkui už panašią sumą. Kodėl pasirinkti tokie sunkiai suprantami sprendimai?

Pasak Kopenhagos zoologijos sodo atstovų, žirafos eutanazija buvo būtina, siekiant išvengti kraujomaišos. Argumentai už eutanaziją buvo gana gerai ap-

⁸ Atkreiptinas dėmesys į Bristolio zoologijos sodo pavadinimą: *Noah's Ark Zoo Farm* (<https://www.noahsarkzoofarm.co.uk/>) Jis puikiai reprezentuoja tiek misiją, tiek būdą, kuriuo ji yra įgyvendinama. Tai ūkis, atkuriantis gelbstimas rūšis.

⁹ Paul Rincon "Why Did Copenhagen Zoo Kill Its Giraffe?", prieiga per internetą: <http://www.bbc.com/news/science-environment-26118748> [žiūrėta 2017 10 11]; "Surplus' Giraffe put down at Copenhagen Zoo", prieiga per internetą: <http://www.bbc.com/news/world-europe-26098935> [žiūrėta 2017 10 11].

¹⁰ Bharati Naik, Marie-Louise Gumuchian "Danish Zoo Kills Healthy Giraffe, Feeds Body to Lions", prieiga per internetą: <http://edition.cnn.com/2014/02/09/world/europe/denmark-zoo-giraffe/index.html> [žiūrėta 2017 10 11].

¹¹ "Copenhagen Zoo Sparks Outrage by Killing Healthy Giraffe Named Marius", prieiga per internetą: <http://www.theguardian.com/world/2014/feb/09/danish-zoo-outrage-giraffe-marius> [žiūrėta 2017 10 11].

¹² Roff Smith "Giraffe Killing at Copenhagen Zoo Sparks Global Outrage", prieiga per internetą: <http://news.nationalgeographic.com/news/2014/02/140210-giraffe-copenhagen-science/> [žiūrėta 2017 10 11].

¹³ Rūta Levickaitė „Žirafos jauniklis vaikų akivaizdoje buvo užmuštas, supjaustytas ir sušertas liūtams“, prieiga per internetą: <http://www.delfi.lt/grynas/gamta/zirafos-jauniklis-vaiku-akivaizdoje-buvo-uzmustas-supjaustytas-ir-susertas-liutams.d?id=63972386> [žiūrėta 2017 10 11].

galvoti, tačiau būtent dėl to ir atvedė prie gana paradoksalių išvadų. Tai buvo savotiška rūpesčio konkrečiu gyvūnu (Mariumi) ir visa žirafų populiacija išraiška. Neatiduoti žirafos buvo nuspręsta dėl paties Mariaus. Kopenhagos zoologijos sodo vadovai nusprendė, kad siūlėsi jį paimti zoologijos sodai negalės užtikrinti jam pakankamai gerų laikymo sąlygų. Kaip žinia, žirafų patinai kovoja tarpusavyje, o rasti didelį voljerą su tinkama banda yra nepaprastai sunku. Todėl nebuvo siekta išsaugoti gyvybės bet kokia kaina ir, vardan Mariaus gyvenimo kokybės, buvo nuspręsta geriau užmušti nei palikti nekokybiškam gyvenimui. Dar svarbesnis dalykas, nulėmęs Mariaus likimą, buvo tai, kad Kopenhagos zoologijos sodas dalyvavo Nojaus arkos misijoje. Tai nebuvo grąžinimo į gamtą programa, tokios minties buvo atsisakyta, tačiau rūpintis žirafų populiacija tinkle. Kopenhagos zoologijos sodas priklausė Europos žirafų veisimo programai. Kaip teigė Kopenhagos zoologijos sodo mokslinio skyriaus direktorius Bengtas Holstas, „Kopenhagos zoologijos sodo žirafos yra tarptautinės veisimo programos dalis, kurios tikslas yra užtikrinti sveikų žirafų populiaciją Europos zoologijos soduose. Tai buvo padaryta, nes siekiama užtikrinti, kad būtų veisiamos tik negiminingos žirafos ir būtų išvengta kraujomaišos“¹⁴. Mariaus nelaime tapo ne nepagydomas luošumas, silpna sveikata, bet priešingai – gera sveikata ir pernelyg gera žirafų populiacija. Tiesiog Mariaus genai buvo labai giminingi kitoms sveikoms žirafoms. Kaip Nojaus laive pernelyg geras dauginimasis taptų laivo katastrofa, panašiai ir čia – pernelyg gerai besidauginanti populiacija tampa problema. Kaip teigė Holstas, „jei populiacijoje gyvūnų genai yra gerai reprezentuojami, tolesnis jų dauginimasis su pavieniais gyvūnais yra nepageidaujamas“¹⁵. Į siūlymus Marių kastruoti ar naudoti kontraceptikus buvo atsakyta neigiamai dėl paties Mariaus sveikatos. Vienintelė matyta išeitis – žirafos eutanazija. Nojus irgi paėmė ne begalinį skaičių gyvūnų, o tik po 7 poras. Tad, lygindami situaciją su Nojaus laivu, galime sakyti, kad Kopenhagos atveju Marius liko aštuntas. Populiacijos argumentas tapo svarbesnis. Verta atkreipti dėmesį į tai, kad zoologijos sodo vadovai stengėsi neduoti žirafai vardo, o tik prižiūrėtojai, norėdami jį identifikuoti, pavadino Mariumi. Žiūrint veisimo programos aspektu – taip buvo padaryta klaida. Marius tapo individu, kurio gyvybė verta ne dėl populiacijos, o pati savaime. Dėl to ir kilo toks ažiotžas, ir tai parodo, kad gyvūnų teisės Nojaus arkoje yra veikiau problema, nei savaime suprantamybė. Rūpestis žirafų populiacija ir pačiu Mariumi vedė prie visai kitų rezultatų nei gyvybės išsaugojimas.

¹⁴ Cituojama pagal Roff Smith „Giraffe Killing at Copenhagen Zoo Sparks Global Outrage“, prieiga per internetą: <http://news.nationalgeographic.com/news/2014/02/140210-giraffe-copenhagen-science/> [žiūrėta 2017 10 11].

¹⁵ Cituojama iš ten pat.

Kita vertus, kilęs triukšmas nebuvo nenaudingas zoologijos sodui. Argumentą, kad bet koks triukšmas gali pritraukti žiūrovų ir atnešti papildomų lėšų, atidėkime į šalį, nes jis yra nepaneigiamas. Triukšmas vienaip ar kitaip patraukia dėmesį, ir čia reikėtų išsamių finansinių ataskaitų, kad galėtume pasakyti, ar toks triukšmas buvo ekonomiškai naudingas. Kovotojai už gyvūnų teises savo ruožtu pavadino tai barbariškumo ir žiaurumo aktu, neatmestina ir psichoanalitinė šio įvykio interpretacija. *Theatrum anatomicum* visais laikais nesiskundė populiarumo stoka, ir tikrai nelengva atskirti, kur konkretų žiūrovą veda tik pažinimo siekis, o kur pašamoninis žiaurių ir šurpių dalykų potraukis. Tačiau abejoju, ar toks argumentas gali padėti suprasti visumą. Grįžkime prie zoologijos sodo paradigimų. Pats skerdimas pasitar- navo ne tik trečiajai – Nojaus arkos, bet ir antrajai – gyvūnų sistemos reprezentavimo – paradigmai. Žirafos skrodimas buvo paverstas trijų valandų trukmės edukaciniu renginiu, kuris buvo transliuojamas ir internetu. Tokiu būdu zoologijos sodas veikiausiai nusprendė žūtibūt apginti savo priklausymą antrajai paradigmai ir parodyti, kad sodas nėra tik utopija ir pramogos vieta, bet organizuoja aukšto lygio edukacinius renginius. Kopenhagos zoologijos sodo mokslinio skyriaus direktorius Holstas CNN kanalui teigė, kad lankytojai buvo „labai entuziastingi“, o „vaikai uždavė gerų klausimų“¹⁶. Pasak jo, „tai gera proga pakviesti mūsų svečius pažiūrėti. Mes tam čia ir esame, kad edukuotume žmones ir tai yra gera proga parodyti žmonėms, kokia yra žirafa“. O kaip teigė Kopenhagos zoologijos sodo atstovas spaudai Stenbaekas Bro, „mes didžiuojamės, kad davėme vaikams milžinišką žirafos anatomijos pamoką, kokios jie negautų matydami žirafą nuotraukoje“¹⁷. Pats Holstas sulaukė ne tik pasmerkimo ir netgi grasinimų susidoroti, tačiau ir palaikymo iš kitų zoologijos sodų. Štai kiek vėliau, nepaisydami pasipiktinimo bangos, kurią sukėlė Kopenhagos atvejis, Odense zoologijos sode surengtas *theatrum anatomicum* viešai skrodžiant liūtą, o renginyje dalyvavo dar daugiau vaikų¹⁸. Taip pat sulaukta palaikymo iš Kopenhagos universiteto bioetikos profesoriaus Peterio Sandoe. Šis BBC kanalui teigė, kad „maži vaikai gali nueiti pamatyti žirafą ir tai, kaip ji tampa liūtų maistu, – tai gerai parodo, kokia yra gamta. Savanoje daugelis miršta jauni, nužudomi liūtų, miršta dėl ligų, atsitiktinumų ir maisto trūkumo“. Nors Sandoe argumentai gali pasirodyti juokingi, tačiau jo pasakymas puikiai parodo, kokiu būdu zoologijos sodas reprezentuoja gamtą. Juk būtų dar labiau gamtiška, jei žirafa būtų

¹⁶ Cituojama pagal Bharati Naik, Marie-Louise Gumuchian “Danish Zoo Kills Healthy Giraffe, Feeds Body to Lions”; prieiga per internetą: <http://edition.cnn.com/2014/02/09/world/europe/denmark-zoo-giraffe/index.html> [žiūrėta 2017 10 11].

¹⁷ Cituojama pagal “‘Surplus’ Giraffe put down at Copenhagen Zoo”, prieiga per internetą: <http://www.bbc.com/news/world-europe-26098935> [žiūrėta 2017 10 11].

¹⁸ “Danish Zoo Publicly Dissects a Lion: ‘Fun, but also a Bit Disgusting’”, prieiga per internetą: <https://www.theguardian.com/travel/2015/oct/15/danish-odense-zoo-dissection-lion> [žiūrėta 2017 10 11].

tiesiogiai atiduota liūtams ir vaikai turėtų tikrą pamoką, kaip liūtai medžioja, kaip žūva žirafa ir kaip ji yra suėdama. Galbūt renginys būtų net įspūdingesnis, nes ir baigtis nebūtų be nuostolių liūtų pusėje. Tačiau, kaip minėjome, zoologijos sodas yra heterotopija, kurioje pašalinta kova ir mirtis, todėl toks renginys iš principo negalėjo būti surengtas (nors žvėrių kautynės anksčiau buvo dažno dvaro pramoga). Reprezentuojant gamtą, kovą pakeitė anatomija. Marius buvo užmuštas greitai, jo mirtis buvo tik pasiruošimas tikrajam teatrui. Pati anatomija, kaip ir gamta, yra anapus emocingų reakcijų. Suveikė ir ūkio argumentai. Kaip teigė Holstas, „kasmet zoologijos sode vidutiniškai 20–30 gyvūnų, tokių kaip ožkos, antilopės ir šernai, yra paskerdžiami dėl tokių pat priežasčių“¹⁹. Akivaizdu, kad šis požiūris kertasi su kovotojų už gyvūnų teises ir publikos noru matyti kai kuriuos gyvūnus kaip vienatinius individus. Žiūrint antrosios paradigmos požiūriu, tarp žirafos ir žiurkės nėra didelio skirtumo, nes abi yra gyvūnų rūšys. Todėl publikos simpatijos ir triukšmas dėl Mariaus, o kitų „nemielių“ gyvūnų mirčių ignoravimas nėra pagrįstas. Į pasipiktinimą, kodėl Marius buvo sušertas liūtams, o ne kaip nors iškilmingiau palaidotas, Holstas atsakė, kad negali sau leisti išmesti 200 kilogramų mėsos. O kartu pažiūrėta gamtiškai: kaip teigė Holstas, „tai pirmoji žirafa [...] nesuprantu, kodėl kyla toks pasipiktinimas – esame įpratę, kad dėl tokių pat priežasčių gyvūnai papjaunami laisvėje“. Holsto požiūris tik parodo, koks problemiškas yra gamtos reprezentavimas zoologijos sode. Viena vertus, reikia užtikrinti gamtinius procesus. Kadangi žirafų medžioklė liūtams yra įprastinė praktika, žirafos paskerdimas buvo gera proga duoti „įprastos“ mėsos ir parodyti publikai, ką ir kaip liūtai ėda. Tačiau užtikrinimas turi nepažeisti taikios ir utopinės zoologijos sodo tvarkos, todėl tarp liūtų ir žirafų įsiterpia prižiūrėtojai ir gamtinis procesas tampa griežtai kontroliuojamas.

Anksčiau minėto bioetikos profesoriaus Sandoe argumentai atskleidžia dar vieną modernaus proto kontrolės aspektą. Kaip pamokantį dalyką šioje istorijoje Sandoe nurodė tai, kad savanoje daugelis miršta jauni, nužudomi liūtų, miršta dėl ligų, atsitiktinumų ir maisto trūkumo. Mariaus atvejis turėtų priklausyti šiam įvykių tipui. Tai atrodo labai keista, nes Marius nebuvo ligotas, jam negrėsė maisto trūkumas, liūtai negalėjo jo atsitiktinai sumedžioti. Marius, priešingai, buvo pernelyg sveikas. Todėl Mariaus mirties atsitiktinumas (kodėl Marius, o ne kas nors kitas?) buvo visai kitokios prigimties. Prisiminus Giddenso citatą apie „gamtos pabaigą“, Mariaus atvejį galima traktuoti kaip ateities kolonizavimo atvejį. Mariaus gyvenimas nebuvo paliktas gamtiniam atsitiktinumui (argumentai, siūlantys paleisti jį į gamtą, iš karto buvo atmesti, jis neišgyventų), taip pat nebuvo paliktas

¹⁹ Cituojama pagal Bharati Naik, Marie-Louise Gumuchian “Danish Zoo Kills Healthy Giraffe, Feeds Body to Lions”; prieiga per internetą: <http://edition.cnn.com/2014/02/09/world/europe/denmark-zoo-giraffe/index.html> [žiūrėta 2017 10 11].

neužtikrintam ar nekokybiškam gyvenimui kokiame nors kitame sode ar privačioje kolekcijoje. Mariaus likimas, jo ateitis buvo „kolonizuota“, ji tapo rizikų skaičiavimo rezultatu. Ką tai reiškia? Kaip teigia Giddensas,

[g]yventi brandžios modernybės pasaulyje reišia gyventi šansų ir rizikos sąlygomis. [...] Likimas ir lemtis nevaicina formalaus vaidmens tokioje sistemoje, kuri veikia per tai, ką aš vadinsiu žmogaus atliekama gamtos ir socialinio pasaulio kontrole. Žmogus savo įsikišimu gali formuoti būsimų įvykių pasaulį, bet tik tam tikru mastu, kurį lemia kuo tiksliau įvertinama rizika (Giddens 2000: 141).

Aplinkoje, iš kurios išnyko likimas, net ir šabloniškiausi veiksmai iš principo „skaičiuojami“ rizikos požiūriu. [...] Rizikos skaičiavimas yra begalinis procesas, kadangi net palyginti apibrėžtose rizikos situacijose visada tyko nelaukti ir nenumatyti rezultatai (Giddens 2000: 144).

Kaip matėme aukščiau, visi galimi variantai buvo gerai apskaičiuoti. Buvo numatytos rizikos Mariaus gyvenimo kokybei, taip pat numatytos rizikos žirafų populiacijai Europoje. Kadangi rizikų pašalinti nepavyko, o toliau skaičiuojant ir dėlįjant galimus rizikingus variantus, rizikos tik didėjo, taigi sprendimas paskersti rizikingą žirafą atrodė visai logiškas. Todėl Mariaus likimas buvo visai neatsitiktinė mirtis savanoje, bet kruopščiai apskaičiuotas sprendimas.

Verta atkreipti dėmesį ir į tai, kad šis „socialiai organizuotas žinojimas“ tam tikra prasme imitavo ir reprezentavo (pagal Sandoe) gamtos žiaurumą – suėdami net ir patys mieliausi ir daugiausia publikos simpatijų sulaukę individai (kaip teigė Holstas, „tai pirmoji žirafa [...] nesuprantu, kodėl kyla toks pasipiktinimas – esame įpratę, kad dėl tokių pat priežasčių gyvūnai papjaunami laisvėje“). Laukinėje gamtoje nėra individų dramų, nėra išskirtinių, labiau vertų ar mažiau vertų gyventi, gyvenimų. Visi gyvūnai lygūs, tačiau ne gyvūnų teisių požiūriu – visi gali tapti maistu. Žiūrint gamtiniu požiūriu, žmogus taip pat yra mėsa. Tačiau Hostas, kaip ir visi zoologijos sodai gyvuoja metafizine žmogaus ir gyvūno skirtimi. Žmonių eutanazija dėl genetinių priežasčių, viešas nužudytų žmonių skrodimas ir sušėrimas kokiems nors mėsėdžiams būtų nacių pobūdžio nusikaltimas. Tačiau gamtos principai yra kiti, o gamtinių procesų organizavimas, nors ir kelia etinių klausimų, tačiau laukiniškumo reprezentavimui jie zoologijos sodams nėra esminiai.

Išvados

Kopenhagos atvejį galime laikyti zoologijos sodo prieštarigų santykių atodanga, kuri atskleidžia ir dalį gamtos pabaigos aspektų. Šis atvejis parodo, koku būdu zoologijos sodas kaip heterotopija gali talpinti įvairius, dažnai vienas kitam prieštaraujančius ar

vienas kitą neutralizuojančius santykius. Kad zoologijos sodas reprezentuotų laukinę gamtą, jis turi visiškai apsukti gamtinius procesus – pašalinti gamtinį atsitiktinumą, kontroliuoti biologinę pusiausvyrą užtikrinančius procesus voljeruose ar ekspozicijose, gamtos kovą „visų prieš visus“, suspenduoti ir atitinkamu erdvės organizavimu užtikrinti visuotinę taiką. Visuomenės rūpestį gamta, apokaliptines nuotaikas zoologijos sodas neutralizuoja ir pasirodo kaip taikaus, saugančio, nenaikinančio santykio su gamta utopija. Galiausiai šiuolaikiniai zoologijos sodai įima skirtingas paradigmas, kurios taip pat prieštarauja tarpusavyje. Pramoga nėra tas pat, kas edukacija, o edukacija – tas pat, kas rūšių išsaugojimas. Dažnai tenka rinktis tarp pramogos ir edukacijos; pramogos ir rūšių saugojimo; eksponavimo ir gyvūnų ramybės; gyvūnų teisių, vienatinių individų ir gamtosaugos ar rūšies populiacijos sveikumo. Pramoga reikalauja išpūdžių, mielių, grėsmingų, išpūdingų gyvūnų, reprezentacija reikalauja sistemos ir dažnai to, kas yra visai neįspūdinga ar neįdomu; rūšių saugojimas, veisimo programos reikalauja gyvūnų gerovės ir rūšių populiacijos užtikrinimo.

Galiamiausiai zoologijos sodas parodo, kokiomis sąlygomis bandome išsaugoti laukinę gamtą „gamtos pabaigos“ sąlygomis. Sprendimas dėl Mariaus parodo, kaip iš pačios gamtos po truputį atimamas toks dalykas kaip savaimingumas, atsitiktinumas ar likimas. Ateitis kolonizuojama ir tampa rizikų skaičiavimų ir valdymų erdve. Tai, kas nutiko Mariui, galioja ir santykiuose su kitomis gamtinėmis heterotopijomis. Ekspertai sprendžia, kiek ir kokių individų turi būti padauginta ar sumažinta konkrečiame rezervate, numatomi sveikos rūšies populiacijos ar viso arealo laukiniškumo modeliai ir paskaičiuojamos grėsmės jo palaikymui. Todėl „gamtos pabaiga“, reiškia ne tik arealų mažėjimą, rūšių nykimą ir žmogaus veiklos padarinių įtaką, bet gamtos pasitraukimą į heterotopijas, kurios paklūsta socialinio žinojimo principams. Būtų galima su Baudrillard'o aistra paskelbti, kad visa gamta jau tapo simuliakru, tačiau tokia išvada mažai ką paaiškina. Norint suprasti, kas nutinka gamtai, reikia klausti, į kokias heterotopijas ji pasitraukia, kokiems socialinio žinojimo principams ji paklūsta. Vienas principas – ateities kolonizavimas, kitas – gamtinių teritorijų naujas susisaistymas ne geografiniu, o tinklo principu. Gyvūnai ne pereina iš vienos vietos į kitą, kur daugiau vietos, mažiau konfliktų, tačiau ir perkeliami, paskirstomi, reguliuojami. Galiamiausiai skirtumas tarp zoologijos sodo ir gamtinių heterotopijų išnyksta genetiniame lygmenyje, kai natūralios teritorijos ir zoologijos sodai tampa visavertėmis nykstančių rūšių genetinės medžiagos saugyklomis.

Gauta 2017 10 11
Priimta 2017 11 06

Literatūra

- Baudrillard, J. 2002. *Simuliakrai ir simuliacija*, vertė M. Daškus. Vilnius: Baltos lankos.
Derrida, J. 2008. *The Animal That Therefore I Am*. Transl. D. Wills. New York: Fordham University Press.

- Giddens, A. 2000. *Modernybė ir asmens tapatumas*, vertė V. Radžvilas. Vilnius: Aidai.
- Foucault, M. 2017. „Kitoniškos erdvės“, vertė P. Jevsejevas, *Athena: filosofijos studijos*, 12: 151–159.
- Jamieson, D. 2006. “Against Zoos”, in Singer, P. (ed.). *In Defense of Animals: The Second Wave*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Kisling, V. N. Jr. 2001. “Ancient Collections and Menageries”, in Kisling, V. N. Jr. (ed.). *Zoo and Aquarium History. Ancient Animal Collections to Zoological Gardens*. London, New York: CRC Press, p. 1–48.
- McKibben, B. 2003 (1989). *The End of the Nature. Humanity, Climate Change and the Natural World*. London: Bloomsbury.
- Ludwig, E.G. 1981. “People at Zoos: A Sociological Approach”, *International Journal for the Study of Animal Problems*, 2(6): 310–316.
- Rollin, B. E. 2010. “Through a Frame Darkly: A Phenomenological Critique of Zoos”, in Acampora, R. R. (ed.). *Metamorphoses of the Zoo, Animal Encounter after Noah*, New York: Rowman & Littlefield Publishers, p. 57–66.
- Sverdiolas, A. 2006. *Apie pamėklinę būtį. Ir kiti etiudai*. Vilnius: Baltos lankos.
- Strehlow, H. 2001. “Zoological Gardens of Western Europe”, in Kisling, V. N. Jr. (ed.). *Zoo and Aquarium History. Ancient Animal Collections to Zoological Gardens*. London, New York: CRC Press, p. 75–116.

Mintautas Gutauskas

HETEROTOPYA OF THE ZOO AND MODERN SLAUGHTER OF A GIRAFFE IN NOAH’S ARK

Summary

By invoking Michel Foucault’s notion of heterotopy, the article deals with the phenomenon of zoo at the late modernity, under the conditions of the end of nature. The article aims to describe the structure of the heterotopy of zoo, to trace the paradigmatic shifts of the phenomenon of zoo, to look at the case of Copenhagen zoo as the disclosure of our controversial relationship with nature. In the first part of the article, the zoo is analysed as a peculiar place (heterotopy) wherein the natural relationships are suspended, neutralised and inverted. In the second part, three different paradigms of the zoo – menagerie, representation of the system, and the Noah’s ark – are investigated. Most attention is paid to the paradigm of the Noah’s ark, for it reveals the transformed relationships with nature – “the end of nature”, nature’s change into heterotopies, and the control of nature through the colonisation of the future. Finally, the case of the slaughter of a giraffe in Copenhagen zoo is scrutinised. This case discloses the conflicts between different functions of the zoo – entertainment, scientific research, education, conservation, the control of nature and risk management – and shows the peculiarity of our relationship with nature.

KEYWORDS: heterotopy, zoo, end of nature, late modernity, Foucault.